

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ЖУПАНСЬКИЙ Я.І., КРУЛЬ В.П.

ЕТНОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОГЛЯД НА РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ЗЕМЕЛЬ

Необхідність історико-географічної диференціації українських етнічних земель стала доконаним фактом. Однак мали і мають місце різноманітні підходи щодо принципів виокремлення територіальних одиниць національного краєзнавства. Натепер можна виділити три таких напрями вирішення даного питання: етнографо-географічний, історико-географічний і етнолого-географічний. Ми є прибічниками останнього, оскільки вважаємо, що він є інтегральним, бо в ньому об'єднуються найрізноманітніші чинники – починаючи від природного і закінчуючи політичним. Отже, третій напрям якнайповніше відбиває не просто картину сучасного історико-географічного устрою українських етнічних земель, а відтворює його ретроспективну візію, себто подає саму динаміку історико-географічного межування.

Чи не найбільшою хибою майже усіх схем історико-географічного районування України є відсутність принципу ієрархічності територіальних одиниць. Зокрема, часто-густо на одному рівневому щаблі розташовують, скажімо, Галичину, Волинь, Поділля, Чернігівщину та ін. і Правобережну Україну, Гуцульщину, Новоросію, Слов'яно-Сербію тощо. За такою еклектикою втрачається науковість і виразно проступає публіцизм. На нашу думку, саме етнолого-географічний підхід дозволить позбутися останнього і вибудує струнку ієрархію таксономічних одиниць українського краєзнавства.

Наріжним каменем етнолого-географічної схеми районування етнічної території українців є її природно-історичні, демогеографічні, господарсько-культурні, етно-політичні та політико-адміністративні особливості. Знаменником цих характерологічних ознак виступає ретроспективна динаміка кожної зокрема й у синтезованому поєднанні загалом. Виходячи з цього, тут не превалюватиме жоден із підходів: чи то природно-господарський [9], чи то ландшафтно-етногосподарський [10], чи то комплексний, що охоплює як природні, господарські, так і історичні й територіально- або політико-адміністративні чинники [5]. Загалом, при виділенні історико-географічних земель чи не найголовнішою є домінанта зародження і генезис українського етносу та його територіальних варіаційних модифікацій. Дане положення є провідним при обґрунтуванні виокремлення такої таксономічної одиниці як історико-географічна зона.

Нами уже виголошувалися положення щодо диференціації етнічних земель українців, обґрунтовувалася схема їхнього історико-географічного районування, визначався адміністративно-територіальний устрій країв і доводилися деякі демографічні, територіальні та графо-аналітичні параметри останніх [2, 3, 4, 6, 7, 8]. Тому у даній статті до запропонованої нами ієрархії українських етнічних земель: суцільна українська етнічна територія (СУЕТ) – історико-географічна зона (ІГЗ) – історико-географічний край (ІГК) – історико-географічна земля (ІГЗ_м) (див. табл. 1) подамо екологічну ідеологічну основу.

Таблиця 1
Історико-географічний
та адміністративно-територіальний устрій СУЕТ на 2002 р.

№ п/п	Історико- географічна зона	Історико- географічний край	Адміністративно-територіальний устрій
1	2	3	4
1.	Забузька Україна	<i>Холмщина</i>	Займає територію Польщі, її прикордонну з Україною частину, на північ від Лемківщини, приблизно до кордону України з Білоруссю, охоплюючи понад 6,5 тис. км ²
		<i>Підляшшя</i>	Займає територію Польщі, її прикордонну з Білоруссю частину, на північ від Холмщини приблизно до р. Нарев, сягаючи 2,7 тис. км ²
2.	Закарпатська Україна	<i>Закарпаття</i>	Належить територія усієї Закарпатської області, а також історико-етнографічні області Пряшівщина (Словаччина) і Марамарощина (Румунія)
3.	Західна Україна	<i>Волинь</i>	Волинська і Рівненська області; Житомирська область без Радомишльського, Коростишівського, Брусилівського, Попільнянського, Ружинського, Малинського, Андрушівського і Бердичівського районів; Шумський і Кременецький райони Тернопільської області; Славутський, Ізяславський, Шепетівський, Білогірський, Теофіпольський, Красилівський, Старокостянтинівський і Полонський райони Хмельницької області.
		<i>Галичина</i>	Львівська, Івано-Франківська області і Тернопільська область без Шумського та Кременецького районів.
		<i>Північна Буковина</i>	Обіймає територію Путильського, Вижницького, Сторожинецького, Глибоцького, Кіцманського районів, землі Чернівецької міськради, майже весь Заставнівський та крайню західну частину Новоселицького районів Чернівецької області.
4.	Південно- Західна Україна	<i>Поділля</i>	Хмельницька область без 8 районів, що увійшли до Волині; Вінницька область без Козятинського, Погребищенського, Липовецького, Оратівського та Іллінецького районів; Гайворонський, Ульяновський і Голованівський райони Кіровоградської області; Кривоозерський район Миколаївської області; Кодимський, Балтський і Савранський райони Одеської області.
		<i>Північна Бессарабія</i>	Сокирянський, Кельменецький, Хотинський райони, більша частина Новоселицького та крайній північний схід Заставнівського районів Чернівецької області.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
5.	Правобережна Україна	Київщина	Київська область без Яготинського району; Черкаська область без Драбівського, Чорнобаївського і Золотоніського районів; Радомишльський, Коростишівський, Брусилівський, Попільнянський, Малинський, Андрушівський, Бердичівський і Ружинський райони Житомирської області; Козятинський, Погребищенський, Оратівський, Липовецький та Іллінецький райони Вінницької області.
6.	Лівобережна Україна	Чернігівщина (Чернігово- Сіверщина)	Чернігівська область без Прилуцького, Варвинського, Срібнянського і Талалаївського районів; Сумська область без Сумського, Краснопільського, Лебединського, Тростянецького, Охтирського, Великописарівського, Ромненського і Липоводолинського районів
		Полтавщина	Полтавська область; Яготинський район Київської області; Прилуцький, Варвинський, Срібнянський і Талалаївський райони Чернігівської області; Ромненський і Липоводолинський райони Сумської області; Красноградський і Зачепилівський райони Харківської області; Драбівський, Чорнобаївський і Золотоніський райони Черкаської області.
7.	Центральна Україна	Запоріжжя	Дніпропетровська область; Кіровоградська область без Гайворонського, Ульяновського і Голованівського районів; Василівський, Запорізький, Вільнянський, Новомиколаївський, Кам'яно-Дніпровський та Оріхівський райони Запорізької області.
8.	Східна Україна	Слобожан- щина	Харківська область без Красноградського і Зачепилівського районів; Сумський, Красно- пільський, Великописарівський, Тростянецький, Охтирський і Лебединський райони Сумської області; Краснолиманський район Донецької області та Луганська область без Свердловського, Краснодонського, Антрацитівського, Лутугинського, Слов'яносербського, Перевальського і Попаснянського районів.

		<i>Донеччина</i>	Донецька область без Краснолиманського району; райони Луганської області, що розташовані на правобережжі Сіверського Дінця, а саме: Свердловський, Краснодонський, Антрацитівський, Лутугинський, Слов'яносербський, Перевальський і Попаснянський; Гуляйпільський, Куйбишевський, північна частина Пологівського (по р. Конці), східна частина Бердянського (по р. Берда) районів Запорізької області.
--	--	------------------	---

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
9.	Південна Україна	Одещина	Охоплює всю Одеську область без Кодимського, Балтського і Савранського районів.
		Херсонщина	Миколаївська область без Кривоозерського району; Білозерський, Бериславський, Великоолександрівський, Нововоронцовський і Високопільський райони Херсонської області.
		Таврія	Автономна Республіка Крим; Запорізька область без Запорізького, Вільнянського, Оріхівського, Василівського, Новомиколаївського, Гуляйпільського, Куйбишевського, Кам'яно-Дніпровського, північної частини Пологівського і крайньої східної частини Бердянського районів; Херсонська область без 5 районів, що відійшли до Херсонщини.
10.	Заазовська Україна	Кубань	Займає територію частини Краснодарського краю (Російська Федерація); чітко можна означити північну межу (по р. Єя) і південну межу (по р. Кубань).

Відзначимо, що СУЕТ є не лише простором, який поміщає етнічних українців, а й сукупним середовищем зародження українських етноценозів, себто регіональних модифікацій українського етносу. Отже, СУЕТ є етнохором (підрозділом етносфери), що утворюється від просторового поєднання етнотопів або етноландшафтів українців. Коли для біохору (рівно ієрархічному в екології поняттю з етнохором) властиві однотипні кліматичні умови і специфічний склад живого населення [10], то для етнохора найважливішими є *подібність кліматичних умов і рослинного покриву, українська державно-політична ретроспективна детермінанта та панування єдиного господарсько-культурного типу (ГКТ)* – як стійкого комплексу господарства і пов'язаних із ним елементів культури. Етнохор набуває своєї етнічної зумовленості двома шляхами. Перший полягає в етнічному автохтонізмі, а інший – у міграційно-колонізаційній успадкованості. Виходячи із позицій автохтонізму, етноценоз (етнос) складається у межах даної території (етнохору) від моменту свого зародження, тобто в інших довколишніх землях його присутності не відзначалося. Згідно другого напрямку, територія може долучитися до етнохору етносу, завдячуючи його активній життєвій силі. Він приєднує ці землі, створюючи тут притаманний етнічному ГКТ, який за рівнем розвитку продуктивних сил, їхньою продуктивністю, повинен бути вищим від ГКТ інших етносів (у випадку, якщо ця територія вже входила до етнохору іншого етносу). Землі, що ввійшли до етнохору українців (СУЕТ), залишаються такими впродовж усього життя етнічного організму, незалежно від кількості самих носіїв етнічних ознак (у випадку потужної іноетнічної інвазії, коли корінний етнос стає меншістю) і їхньої присутності чи відсутності на них (коли поза волею етносу його позбавляють корінних територій).

Підрядною за ієрархією СУЕТ є ІГЗ, яка, отже, входить до складу першої. Вона має чіткі межі і також територіально структуризована (див. табл. 1) на завжди менші за змістом, однак не завжди за формою (кількістю складових) просторові

одиниці. Використовуючи для обґрунтування ІГЗ етнологічно-географічний підхід із екологічним акцентом, зауважимо, що вона виступає або об'єднанням етнотопів (ІГК), або репрезентантом останніх. Це означає, що ІГЗ є проміжною ланкою між етнохором і етнотопом українців у ланцюгу етнеоекологічної підрядності. Тому для з'ясування її сутності, слід спочатку зупинитися на наступній таксономічній одиниці національного краєзнавства – ІГК, який, як уже щойно було задекларовано, є етнотопом.

Отже, ІГК – це частина СУЕТ, що мала чітку адміністративну форму, яка окреслювалася межами територіальної одиниці найвищого рангу (губернії, округи, воєводства тощо). Її територія характеризується схожістю поверхні, однотипністю ґрунтів, однорідністю рослинних угруповань, єдністю річкової мережі, аналогічністю мезокліматичних умов (режим зволоження, континентальність, характер переносу повітряних мас, сезонність тощо), тобто пануванням переважаючих ландшафтів. Тому ІГК як етнотоп можна із деякими заувагами асоціювати територіально з єдиним етноландшафтом, стверджуючи, що поняття ІГК – етнотоп – етноландшафт тотожні. Окрім того, для ІГК, виходячи з особливостей етноландшафту, у межах єдиного ГКТ складаються свої галузі спеціалізації господарства, які можна означити як господарсько-культурні види (ГКВ) діяльності.

Виходячи із вищевикладеного, зауважимо, що територія, як історико-географічна таксономічна одиниця, характеризується за трьома складовими – природній, політико-адміністративно-територіальній (хорологічній) та економічній. Перша є своєрідним фундаментом будівлі – території (таксономічної одиниці), друга окреслює її розміри, а третя виступає каркасом і дахом. Зовнішня і внутрішня наповненість споруди здійснюється завдяки етносу (етноценосу), який характеризується менталітетом (на рівні етнохору), духовною і матеріальною культурою, різноманітними демографічними характеристиками тощо. Психологічні духовні, культурно-побутові та демографічні чинники пронизують усю українську ієрархічну територіальну структуру і залежно від сили та розмірів їхньої дії, в свою чергу повторюють просторову підрядність хорологічних краєзнавчих таксонів. Простеження специфіки похідних від дії етносу та його етнорегіональних груп нами у даному дослідженні не передбачалося, бо ми частково ці проблеми уже висвітлювали [2, 4, 8], тому залишимо дане питання на рівні його декларації.

Повертаючись до ІГЗ, наголосимо, що вона за трьома складовими посідає проміжне місце між СУЕТ (етнохором) і ІГК (етнотопом). Так, скажімо, ІГЗ може об'єднувати кілька ІГК, тобто, з точки зору природної компоненти, етноландшафтів. Це тягне за собою і відповідну різноманітність ГКВ. Отож, у даному випадку простежується першорядність ІГЗ, порівняно з ІГК. У той же час, політико-адміністративно-територіальний інгредієнт стає тією ознакою, що вирізняє, а, власне, вивищить, не кількісно, а сутнісно (за понятійно-ідеологічним змістом), ІГЗ над ІГК. Саме наявність зародження, становлення і розвитку загалом існування осередків (наголосимо, осередків, бо, власне, за територіальними осягами, а, отже, масштабністю, полягатиме підрядність ІГЗ СУЕТ, на яку поміщаються декілька таких ядер українського етногенезу) формування українського етносу (чи то у формі племенних союзів, чи то у формі Українських держав, чи у формі специфічних умов протікання його громадсько-політичного життя) стане тим критерієм, який дасть право зарахувати ІГК до рангу ІГЗ. Враховуючи таку специфіку ІГЗ, пропонуємо означити її як *етнохоротоп*.

Наступною територіальною таксономічною одиницею краєзнавства є ІГЗ_м, що

за просторовими осягами завершує ланку підрядності, тому, з точки зору екології, її можна означити як етнонітоп. Визначальною для неї є найменша ретроспективно-сучасна адміністративно-територіальна визначеність, тобто як на тепер, так і в минулому вона утворювала адміністративний виділ (скажімо, колись – повіт, зараз – район), що входив до більшої за рангом адміністративної одиниці. Для етнонітопа властива мінімальна дисперсія природних умов, тобто він характеризується місцевими особливостями рельєфу, мікрокліматом, своєрідним водним режимом, однорідними ґрунтами, подібним видовим складом рослинності тощо. Зрештою на теренах ІГЗ_м наявний щонайменший набір ландшафтів, що дозволяє формувати тут вузькоспеціалізаційні ГКВ.

Отже, запропонований етнологіко-географічний підхід до територіального устрою української етнічної території в основі своїй має етнекологічну детермінанту. Вона дає змогу вибудувати чітку ієрархію підрядності українських етнічних земель, що вкрай важливо саме на сьогоdnішньому етапі розвитку історико-географічних та географо-краєзнавчих досліджень. Окрім того, чи не найбільша важливість етнекологічного визначника полягає ще й у тому, що тільки він поєднує у собі два протилежних первня – природний і суспільний.

1. Дедю І.І. Экологический энциклопедический словарь. – Кишинев: Гл. ред. МСЭ, 1990. – С. 44.
2. Жупанський Я.І., Круль В.П. До територіального обґрунтування українських земель // Науковий вісник Чернів. ун-ту. Географія. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – Вип. 3. – С. 130-142.
3. Жупанський Я.І., Круль В.П. До якісних і кількісних характеристик історико-географічних країв // Сучасна гуманітарна освіта: стан і перспективи. – Чернівці, 1996. – С. 265-269.
4. Жупанський Я.І., Круль В.П. Краєзнавча ієрархічна структура українських етнічних земель // Матеріали І Міжнар. семінару з теорії і практики регіон. геогр. краєзнавства. – Тернопіль, 1999. – С. 13-21.
5. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
6. Круль В. Адміністративний устрій історико-географічних країв України // Історія української географії. – Спец. випуск: Краєзнавство. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Вип. 2 (4). – С.90-91.
7. Круль В. Теоретико-графовий аналіз суцільної української етнічної території // Наукові записки Тернопіл. держ. пед. ун-ту. Серія: Географія, 1998. – № 2. – С. 47-49.
8. Круль В.П. Історико-географічний край – складова суцільної української етнічної території // VII з'їзд Укр. геогр. т-ва. – К., 1995. – С. 57-59.
9. Маринич О. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. – 1993. – ч. 1. – с. 8-12.
10. Романчук С.П., Шищенко П.Г. та ін. Ландшафтно-етногосподарське районування України (підходи, принципи, методи) // VII з'їзд Укр. геогр. т-ва. – К., 1995. – С. 69-70.

For a territorial hierarchy of the Ukrainian ethnic grounds: continuous Ukrainian ethnic territory (CUET), historic-geographical zone (HGZ), historic-geographical edge (HGE), the historic-geographical ground (HGG) is offered an ecological basis.